

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ТА ІРАНУ

Автор статті порівнює ідеології СРСР й Ірану роблячи висновок, що радянсько-іранське зближення наприкінці 1980-х рр. частково було зумовлено схожістю ідеологічних концепцій обох держав.

Ключові слова: марсизм-ленінізм, «хомейнізм», провіденціалізм, універсалізм, інтернаціональність, імперіалізм, «Великий сатана».

Викторія Пилипенко

Компаративный анализ идеологических концепций Советского Союза и Ирана

Автор статьи сравнивает идеологии СССР и Ирана, делая вывод, что советско-иранское сближение в конце 1980-х гг. частично обуславливалось схожестью их идеологических концепций.

Ключевые слова: марсизм-ленинизм, «хомейнизм», провиденциализм, универсализм, интернациональность, империализм, «Большой сатана».

Viktoriia Pylypenko

Comparative analysis of the ideological concepts of the Soviet union and Iran

The author compares the ideology of the Soviet Union and Iran, concluding that the Soviet-Iranian rapprochement in the late 1980s partly conditional on the similarity of their ideological concepts.

Key words: Marxism-Leninism, «Khomeinism», providentially, internationality, imperialism, «Great Satan».

Ідеологія є структурною частиною усього комплексу соціальних явищ, починаючи від громадянської самоідентифікації, закінчуючи реалізацією державної зовнішньої й внутрішньої політики. Взаємовплив ідеологічних

концепцій на побудову двосторонніх радянсько-іранських відносин можна прослідкувати завдяки порівняльному аналізу марксизму-ленінізму й «хомейнізму».

Марксизм-ленінізм є самовизначенням правлячої ідеології у Радянському Союзі, до якої входили ортодоксальний марксизм, персоніфікований В. Леніним, та вчення «регіональних апостолів», що постійно змінювалися під тиском правлячої еліти [26, с. 600]. Марксизм-ленінізм, на думку російського філософа А. Зіновієва, «став систематично побудованим ученням лише в Радянському Союзі, де виступав в якості державної ідеології, а точніше – над ідеології» [5]. «Хомейнізм», як ідеологічна основа ісламської революції в Ірані є втіленням своєрідного варіанту ісламського екуменізму, побудованого на теоретико-концептуальних й програмно-директивних ідеях Р. Хомейні про «ісламське відродження» та переведення ісламу у політичне русло [16]. Зіставлення ідей марксизму-ленінізму і «хомейнізму» з подальшим окресленням їх спільних рис є актуальним, адже дає можливість глибше зрозуміти специфіку близькосхідної політики СРСР й ІРІ, а також визначити одну з причин парадоксального радянсько-іранського зближення наприкінці ХХ ст.

З огляду на актуальність дослідження, мета статті – здійснити компаративний аналіз радянської й іранської ідеологічних концепцій.

Об'єкт дослідження – радянсько-іранські відносини, предмет – ідеологічний чинник у радянсько-іранських відносинах.

Опрацювавши за допомогою порівняльно-історичного методу із додержанням принципів всебічності, багатофакторності, історизму джерела: виступи й теоретичні праці В. Леніна [13; 11; 14; 12], аятоли Хомейні [23; 6; 24; 19], А. Шаріаті [26]; архівні матеріали з фондів Архіву зовнішньої політики Російської Федерації [17; 18]; законодавчі акти, опубліковані документи СРСР й ІРІ [10; 8; 9; 25], а також здобутки відомої вітчизняної й зарубіжної історіографії [1; 3; 4; 5; 7; 11; 15; 16; 20; 21; 22; 25] вдалося виділити основні спільні риси радянської й іранської ідеологічних доктрин.

Ідея перетворення у ході революції народу і його політичного лідера на обраного, здатного установити свій варіант організації влади на інших територіях шляхом створення ідеальної держави [2, с.963], одним словом, *провіденціалізм*, присутній в ідеологічних доктринах як СРСР так й Ірану.

Поняття кінця історії, характерне для ідеологів марксизму-ленінізму, репрезентується у пануючому в радянській методології формаційному підході, де комунізм подається як найвища мета існування людства. Радянський Союз у цьому випадку постає державою нового типу, «основним знаряддям захисту революційних завоювань, будівництва соціалізму і комунізму» [8, с.2]. Віра в обраність радянської держави визначила місію її зовнішньої політики – «піонера комуністичного будівництва, готового йти до перемоги комунізму незвіданими шляхами», й тим самим обґрунтовувала підтримку Радянським Союзом революційних рухів у країнах близькосхідного регіону, перш за все Ірану [25, с.16].

Провіденціалізм Хомейні полягав у переконаності, що «іслам, як передова ідеологія, здатен задовольнити всі людські потреби і вирішити всі проблеми, опинився в центрі уваги мусульман усього світу» [6, с. 22]. Хомейні, відстоюючи універсалізм ісламу, покликаючись на 2 суру, 142-143 аятів Корану, де, зазначалося, що «Аллаху належить і схід, і захід, Він веде, кого хоче, по прямому шляху! Ми поставили вас общиною в центрі, щоб ви свідчили проти людства у Судний день, а Пророк буде свідчити проти вас» [10], закладав основу до майбутніх спроб Ірану виступити у ролі регіонального лідера, здатного протистояти впливу іноземних держав у районі Перської затоки.

Вихід Ірану і СРСР в авангард боротьби з іноземним впливом на їх зовнішню та внутрішню політику став можливим завдяки *універсалізму й інтернаціональній спрямованості* розроблених ідеологій.

Жовтнева революція була яскравим втіленням марксистської установки на інтернаціоналізм – солідарність пролетарів усіх країн з універсальною державою, яка спроможна повести боротьбу за встановлення

світового панування комунізму[22]. Ленін, формуючи військову програму пролетарської революції стверджував, що перемога соціалізму в одній країні «зумовлює війни за соціалізм, за звільнення інших народів від буржуазії» [11, с. 107]. Інтернаціоналізм радянської ідеології мав пролетарський характер, проголошував класову єдність без огляду на національність й громадянство: «всі робітники – брати, в їх міцному союзі єдина порука за благо і щастя всіх пригноблених людства» [14, с. 80].

Про універсалізм «хомейнізму» говорив у своїх працях перший теоретик ісламської революції в Ірані Алі Шаріаті. Він наполягав на тому, що ідеологія іранського зразка «покликана бути посередині Сходу й Заходу, між Правими й Лівими, між двома полюсами, іншими словами, у центрі поля» [27]. Хомейні, взявши за головне революційне гасло «Ні Захід, ні Схід», продовжив розвиток концепції «третього шляху»: визнання ісламу універсальною системою, яка охоплює духовну й практичну сторону життя людини [7, с. 162 – 163].

Універсалізм ідеології «ісламського відродження» тісно пов'язаний з проголошеним Хомейні інтернаціональним характером ісламської революції, тобто спільності революційних цінностей для мусульман усього світу без урахування кордонів національних держав. Ісламський інтернаціонал, на думку Г. Джемалі, «створений із общин віруючих, що знаходяться в усіх точках світу на основі загальноприйнятої політичної платформи» [7, с.11] та має на меті створення унікального суб'єкта міжнародних відносин. Тому й не дивно, що на початку 80-х рр. президент ІРІ Хашемі-Рафсанджані допускав імовірність перемоги ісламської революції «скрізь, у тому числі в Китаї та СРСР» [11, с. 75; 3].

Практичною стороною досягнення універсалізму порівнювальних ідеологій є проголошене завдання побудувати *безкласове суспільство*.

У Радянському Союзі запровадження безкласового суспільства гарантувалося Конституцією 1978 р., де зазначалося, що «найвищою метою

радянської держави є побудова безкласового комуністичного суспільства, в якому отримає розвиток громадське комуністичне самоуправління» [8, с.2].

Побудова безкласового ісламського суспільства мала об'єднати маси на основі спільності релігійних інтересів, переконати їх в щирій готовності і здатності духовенства боротися за інтереси народу [15, с. 108]. Заперечення класової стратифікації бере свій початок із учення Алі Шаріаті про таухід – досягнення шляхом віри у єдиного Аллаха соціальної рівності, що передбачає ліквідацію експлуатації людини людиною, і, як наслідок, ліквідацію гніту й експлуатування одного народу іншим [7, с.19]. Хомейні перевів учення про таухід у економічне русло, поставивши за мету побудову «тоухідної економіки», суть якої зводилася до створення «суспільства загальної гармонії», що керується нормами ісламу й не допускає насильства, гніту й експлуатації [4]. Ця теза була закріплена у Вступі до Конституції ІРІ 1979 р.: «Тому програма ісламської економіки передбачає створення сприятливих умов для демонстрації творчого потенціалу людини. Ось чому ісламське правління зобов'язане забезпечити рівні можливості для усіх, занятість й задоволення потреб людини для продовження її розвитку» [9].

Забезпечити прийнятність на глобальному рівні революційних ідеологій неможливо без спроби їх **експорту**. У Радянському Союзі та Ірані усі держави поділялися на території, де можливе проведення революцій із подальшим залученням до свого ідейно-політичного блоку, або території, що постійно перебувають у стані перманентної війни з «носієм прогресивної концепції державотворення».

У СРСР країнами-імовірними партнерами вважалися ті, де «імперіалістична війна може бути перетворена на громадянську під проводом пролетарів» у зв'язку з їх статусом «держав-боржників», по відношенню до решти «держав-лихварів», що входили до «імперіалістичного блоку, з якими потрібно вести постійну боротьбу» [13, с. 6; 12, с.77]. Поступово концепція поділу світу на дві антагоністичні групи держав еволюціонувала у концепцію змагання двох світових соціальних систем – соціалістичної і капіталістичної.

Хрущов у своєму виступі на XXII з'їзді КПРС заявив, що такий поділ «став основою світового розвитку на сучасному історичному етапі, де існує лінія соціального прогресу, миру й будівництва, а також – лінія реакції, гноблення і війни» [25, с. 17].

В Ірані країни поділяли на ті, що добровільно приєдналися до «центральної общини» – Дар-уль-Ехд й готові діяти спільно з метою створення «Сполучених Штатів Ісламу» і ті, що несуть в собі небезпеку для територій, де розповсюдився іслам – Дар-уль-Харб [21; 15, с. 95]. Мусульманин мусить або вести з останніми боротьбу, або підписати перемир'я за умов гарантування безпеки мусульман. Проте, ця територія не є «домівкою» ісламу, тому не може бути мови про лояльне ставлення населення й мусульман один до одного [7, с. 288].

Ідея «експорту революцій» культивувала у радянського й іранського народу образ «зовнішнього ворога», що знайшло своє відображення в ідеологіях під гаслом *антиімперіалізму*.

Розгортання «холодної війни» загострило радянсько-американські відносини й сприяло появі в радянській ідеологічній концепції тези про «підривні дії США, як головної імперіалістичної держави, проти соціалістичних країн». Сполучені Штати звинувачувалися у витрачанні «сотень мільйонів доларів на шпигунство і диверсії проти соціалістичних держав, організації так званих «партизанських загонів, збору до їх складу кримінальних елементів, готових за гроші на брудні злочини» [25, с. 23 – 24].

В Ірані антиамериканізм проявився у закріпленні на офіційному рівні за США статусу «Великого сатани». У листі міністра закордонних справ Ірану С. Ротбзаде до міністра закордонних справ СРСР А. Громико наголошувалося на тому, що Іран «наша молода ісламська республіка перебуває у боротьбі з Америкою. Наш народ буде продовжувати цю боротьбу до досягнення повної незалежності і суверенітету своєї країни» [17, л. 24]. Показовим є також виступ президента ІРІ Алі Хаменеї 17 листопада 1981 р. перед послами й повіреними у справах ісламських

держав під час якого він назвав США джерелом двох великих небезпек: «тієї, що США є «Великим сатаною», як сказав імам, і ресурсом корупції, тому що скрізь, де є вони, результатом завжди є втрата суверенітету нації. Це проявляється у присутності армії, в економіці, культурному наступі» [18, л.152 – 153.]. Цього ж таки року була організована Міжнародна фотовиставка з нагоди третьої річниці перемоги іранської революції. Головною метою фотовиставки було показати «злочини американського імперіалізму й загарбницького сіонізму, їхнього втручання у справи країн світу», а також їхні злочини проти іранської ісламської революції [18, л.86].

Загальна прийнятність ідеологій у суспільстві можлива за умови віри у дієвість проголошених постулатів, що досягається шляхом *підміни ідеологією сакральних понять*, проголошених релігійними інститутами.

«Хомейнізм» проводив чітке розмежування між поняттями духовності та інститутом церкви. Виходячи з розуміння таухіду, у справжній релігії інститут церкви відсутній, як несправедливий, такий, що захищає правлячий клас й сприяє збереженню соціальної нерівності [7, с. 20]. Хомейні також виступав ініціатором проведення люстрації серед клерикалів, щоб убезпечити новоутворену теократичну державу від приходу до влади «шарлатанів і шахраїв, які використавши свої знання в ісламському ученні у зручний для них момент нанесуть смертельний удар по теологічним центрам, ісламу і всій країні» [24, с.59]. Аятола наголошував, що «церква уособлює особисті відносини між людьми та Богом, а мусульманська мечеть [...] є центром політики ісламу. Коли намаз здійснюється в мечеті, то там розподіляються обов'язки, вирішуються питання війни, планується управління державою» [23].

Проголошення аятола Хомейні Рахбаром, тобто верховним політичним і духовним лідером, поступове зменшення впливовості опозиційних клерикалів, зводило нанівець імовірність заперечення впровадженої у життя ідеології «ісламського відродження» й консолідувало суспільство навколо одноосібного лідера. Досягти подібного у СРСР ставало

можливим не лише шляхом заборони церкви, як імовірного опонента у боротьбі за впливи на людей, а й підміною звичних релігійних постулатів на схожі, але вигідні політиці положення комунізму. На думку М. Брайчевського, у рамках гносеології твори Маркса, Енгельса й Леніна, а свого часу ще й Сталіна, посідали таке саме місце, як Біблія у християн або Коран у ісламістів. Верховним суддею, несхибним авторитетом мала бути особа, що посідала найвищий щабель ієрархії церковної думки. У рамках релігії – це сам Господь (хоч би як його називали). В рамках марксистської касти – канонічна трійця – Маркс, Енгельс Ленін. Отож, релігія у марксизмі виробила свій ритуал – досить розвинутий і, наскрізь канонічний [1, с. 71 – 72]. Намагання радянських ідеологів замінити традиційну релігію партійним матеріалізмом й надання політичного забарвлення ісламу сприяло тому, що в Ірані СРСР сприймався як територія, де можливе поширення фундаментальних ісламських принципів шиїтського толку. Аятола Хомейні, як лідер «наймогутнішої держави – оплоту всього ісламського світу», виступив із пропозицією до М. Горбачова «заповнити вакууму» віри у Радянському Союзі шляхом показання «прогресивної ролі ісламу» у прилеглих до Ірану радянських територіях [19, с.10].

Компаративний аналіз радянської й іранської ідеологій показав, що в СРСР й ІРІ існували спільні риси розроблених ними ідеологічних концепцій, що полягали у претензіях на універсалізм, інтернаціональність та експорт власних ідей на країни, партнерство з якими набувало стратегічно важливого значення. Проведені експерименти у економічній сфері, пов'язані із закликами про побудову безкласового суспільства, ідеологічно також зближували радянське й іранське керівництво. Отже, ідеологічний чинник виступав одним із формуючих частин державницької зовнішньої політики Радянського Союзу й Ірану, сприяв їх протиприродному зближенню та гарантував Ірану підтримку СРСР у протистоянні зі США в обмін на розширення радянської присутності у районі Перської затоки.

Література:

1. Брайчевський М. Вступ до історичної науки / М. Брайчевський. – К.: КМ Academia, 1995. – 168 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред.-упоряд. В. Бусел]. – Ірпінь: ВТС Перун, 2001. – 1440 с.
3. Задонский С. Политическая личность в Исламской Республике Иран / С. Задонский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2002/27-09-02.htm>.
4. Зарифуллин П. Суры Корана в Конституции Ирана / П. Зарифуллин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/sury-korana-v-konstitucii-irana/>
5. Зиновьев А. А. Идеология партии будущего / А. А. Зиновьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.ru/book/zinoviev_aleksandr/ideologiya_partii_budushchego.html.
6. Изречения, афоризмы и наставления Великого вождя исламской революции Его светлости имама Хомейни. – Тегеран: Из-во произведений имама Хомейни. Международный отдел, 1995. – 235 с.
7. Исламская интеллектуальная инициатива XX века. – М.: Издательский дом «УММАН», Из-во «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2005. – 336 с.
8. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик – Ворошиловград, 1978. – 16 с.
9. Конституция Исламской Республики Иран [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/140>
10. Коран [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imam.ru/quran/index>.
11. Ленин В. И. Военная программа пролетарской революции / В. И. Ленин // Избранные произведения. – Т.2. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – С. 106 – 115.

12. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин // Избранные произведения. – Т.2. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – С. 1 – 98.
13. Ленин В. И. О брошюре Юниуса / В. И. Ленин. – М.: Из-во политической литературы, 1973. – ПСС в 30 т. – Т.30. – С. 1 – 16.
14. Ленин В. И. Открытое письмо Председателю сонета РСДРП / В. И. Ленин // ПСС. – Т. 10. – С. 79 – 80.
15. Лукоянов А. К. Исламская революция. Иран – опыт первый 1979 – 2009 / А. К. Лукоянов. – М., 2009. – 396 с.
16. Новейший философский словарь / [ред. поряд. А. Грицанов]. – 3-е изд. – М.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
17. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. – Т.2. – Д.4. – 1980. – Л.24 – 30.
18. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.65. – П.270. – Д.4. – 1981. – Л.86;152;153;172.
19. Письмо имама Хомейни М. Горбачеву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://molites.narod.ru/kausar/homeyni.htm>.
20. Підлуська І. Ідеологія у зовнішній політиці / І. Підлуська // Спостерігач. – 1995. – №18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/ideologii-a-u-zovnishnii-polititci>
21. Талыблы С. Внешняя политика Исламской Республики Иран (1979 – 2005 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [archive.nbuv.gov.ua/Портал Наукова періодика>..._62/Gileya62/I36_doc.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/Портал_Наукова_періодика..._62/Gileya62/I36_doc.pdf).
22. Тарасов А. Октябрьская революция – интернациональный проект / А. Тарасов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepstis.net/library/id_1927.html.
23. Фрагменты устных выступлений великого аятоллы Рухоллы Мусави Хомейни [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.poistine.com/sacral/fragmenty-ustnykh-vystuplenij-velikogo-ayatolly-rukholly-musavi-khomejni>

24. Хомейни Р. М. Последнее послание: политическо-религиозное завещание великого вождя исламской революции и основоположника Исламской Республики Иран его светлости Аятоллы – имама Хомейни (да приветствует Аллах его) / Р. М. Хомейни. – Тегеран: Институт творчества имама Хомейни, 1997. – 239 с.

25. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стенографический отчет 17 – 31 октября 1961 г. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. – 608 с.

26. Ятимов С. Хомейнизм и внешнеполитическая идеология Исламской Республики Иран в новой системе международных отношений: дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.04 / Ятимов Саймумин Сатторович. – Душанбе, 2002. – 309 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru/diss/cont/210762.html>

27. Shariati A. Jihad and Shahadat / A. Shariati [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shariati.com/english/jihadand.html>.